

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 3, No.37, 2026 pp.1-22

Receive: 02/12/2025

Accepted: 31/01/2026

Holy Protest in the Face of the Psychologically Devastating Effects of Illness

Mohammad Reza Samadi Foroushani *

Assistant Professor, Department of Education, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

M.samadi@au.ac.ir

Abstract

The theology of protest is a contemporary theological trend that emerged in the aftermath of the Holocaust, emphasizing humanity's right to protest and lament before God in the face of evil and suffering. This article adopts a comparative-analytical approach to examine the theoretical foundations of protest theology in both Judeo-Christian and Islamic traditions, with particular focus on its manifestations in classical Islamic texts—including Quranic verses and the supplications of the Infallibles (peace be upon them). The findings indicate that protest theology in the context of illness and suffering fundamentally differs from traditional theologies of patience and passive submission. It offers instead a sacrificial, pragmatic, and hope-oriented approach that encourages patients to express their pain honestly and to direct their complaint respectfully toward God. This approach plays an effective role in strengthening spiritual conviction, alleviating psychological distress, and restoring the patient's relationship with the Divine. Protest theology is shown to be adaptable within Islamic culture and can serve as a new strategic component in the spiritual care of patients in Muslim-majority contexts. While affirming the legitimate right to lament as part of the faith experience, the article also critiques traditional and cultural challenges to this approach and underscores the need for education and attitudinal reform to facilitate its broader acceptance.

Keywords: Theology of Protest, Problem of Evil, 'il, ' of Nishapur, *Mushapur*, *ur*, Theodicy.

Introduction

The problem of evil and suffering—particularly psychological suffering caused by illness—has long constituted a central challenge in theological discourse. Patients frequently experience crises of faith, anger toward God, and profound questioning of divine justice. In response, religious traditions have proposed various frameworks.

Traditional theological responses centered solely on patience (*ṣabr*) and submission have often proven inadequate in addressing deep psycho-spiritual crises such as ruptured faith, divine anger, and existential doubt. In the 20th century, following the Holocaust, a new movement known as *Theology of Protest* emerged within Jewish theology and later influenced Christian thought. This theological current affirms humanity's right—even duty—to protest and lament before God amid suffering, contrasting sharply with emphasis on silent endurance.

This study investigates whether and how protest theology can be appropriated within an Islamic framework to address the psychological and spiritual distress of patients. Its main research question is: How can protest theology be understood

*Corresponding author

Samadi Foroushani, M.R. (2026). Holy protest facing the devastating psychological effects of the disease. *Comparative Theology*, 17 (3), 1-22.

and applied within Islamic tradition to support patients experiencing psychological suffering?

Building on prior research in Jewish and Christian protest theology and emerging studies in Islamic mysticism (notably the works of 'Aṭṭār), this article tests the hypothesis that Islamic scriptural and devotional texts inherently contain—and sanction—a legitimate form of sacred complaint, one that can be systematized into a therapeutic theological model.

Materials and Methods

This research employs a comparative-analytical methodology, integrating textual analysis with theological interpretation. Primary sources include the Qur'ān, ḥadīth literature, supplications of the Imams (especially from *al-Ṣaḥīfah al-Sajjādiyyah*), and classical Persian mystical texts such as 'Aṭṭār Nīshābūrī's *Muṣībat-nāma*. Secondary sources consist of contemporary works on protest theology in Jewish and Christian thought, alongside Islamic theological and mystical commentaries.

The analysis is structured thematically, examining:

1. Theoretical foundations of protest theology
2. Its historical development in the Abrahamic traditions
3. Its manifestations in Islamic scripture and devotional literature
4. Its relationship to concepts of patience (*ṣabr*) and complaint (*shakwā*)
5. Its practical applications in patient care

Insights from Islamic mysticism (*'irfān*) are incorporated to deepen the theological dimension of the discussion.

Research Findings

This study confirms its central hypothesis, demonstrating that the Islamic tradition provides a robust theological foundation for a “theology of protest,” one that can be systematically applied to support patients in crisis. The research problem—the inadequacy of passive submission alone in addressing psycho-spiritual distress—finds a compelling response within this framework.

The findings of the study affirm that sacred protest is not foreign to Islam but is deeply embedded in its scriptural and devotional corpus, from the Qur'anic lamentations of prophets to the intimate supplications of the Imams and the radical dialogues of mystics such as 'Aṭṭār.

Analysis also reveals that protest within this tradition is fundamentally an act of profound faith and *tawḥīd* (monotheism), representing a dynamic, dialogical relationship with God rather than a rupture. It redefines the Islamic virtue of *ṣabr* (patience) not as silent endurance, but as perseverance that channels anguish exclusively toward God, avoiding complaint to other people. This distinction is crucial for practical application, as it sanctifies the patient's emotional expression without compromising theological principles.

Discussion of Results and Conclusions

Considering the results of the present study, it can be said that this theology can be operationalized in spiritual care to achieve core objectives: alleviating anxiety by legitimizing emotional honesty, rebuilding the divine relationship through authentic dialogue, and nurturing active hope through empowered prayer. However, successful implementation requires navigating significant challenges, particularly the risk of misinterpretation as theological rebellion. This necessitates careful education of caregivers, patients, and families to distinguish between protest *to* God (sanctioned, relationship-affirming) and protest *against* God (rejection of divine wisdom).

In conclusion, integrating the theology of protest into Islamic pastoral care offers a powerful, culturally-grounded model that bridges traditional spirituality and contemporary psychological needs. It provides a theologically coherent language for suffering—one that acknowledges pain while actively reinforcing faith. Future research should focus on developing concrete pedagogical tools and clinical guidelines to equip caregivers in applying this model effectively across diverse healthcare settings.

اعتراض قدسی در مواجهه با آثار مخرب روانی بیماری

محمدرضا صمدی‌فروشانی* ، استادیار گروه معارف، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

Mr.samadi@au.ac.ir

چکیده

الهیات اعتراض جریانی نوین در الهیات معاصر است که پس از فاجعه هولوکاست پدید آمد و بر حق انسان برای اعتراض و شکایت به خداوند در مواجهه با شر و رنج تأکید دارد. این مقاله با رویکردی تطبیقی و تحلیلی، مبانی نظری الهیات اعتراض را در دو حوزه یهودی-مسیحی و اسلامی بررسی و به طور ویژه تجلیات آن را در متون کلاسیک اسلامی، از جمله آیات قرآن کریم و دعاها و معصومین (علیهم‌السلام)، تحلیل می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد الهیات اعتراض در مواجهه با رنج و بیماری، تفاوت اساسی با الهیات سنتی صبر و تسلیم دارد و رویکردی قربانی‌محور، عملگرایانه و امیدبخش ارائه می‌دهد که بیماران را به بیان صادقانه درد و اعتراض مؤدبانه به درگاه خداوند تشویق می‌کند. این رویکرد در تقویت باور معنوی، کاهش اضطراب روانی و بازسازی رابطه بیمار با خداوند نقشی مؤثر ایفا می‌کند. همچنین، الهیات اعتراض در بستر فرهنگ اسلامی قابل تطبیق است و می‌تواند به عنوان راهکاری نوین در مراقبت معنوی بیماران در کشورهای اسلامی استفاده شود. مقاله ضمن تأکید بر حق مشروع شکایت به خدا به عنوان بخشی از تجربه ایمانی، چالش‌های سنتی و فرهنگی این رویکرد را نیز نقد و بررسی و ضرورت آموزش و اصلاح نگرش‌ها را برای تسهیل پذیرش آن مطرح می‌کند.

واژه‌های کلیدی

الهیات اعتراض، مسأله شر، عطار نیشابوری، مصیبت‌نامه، تئودیه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* مسئول مکاتبات

صمدی‌فروشانی، محمدرضا. (۱۴۰۵). اعتراض قدسی در مواجهه با آثار مخرب روانی بیماری، *الهیات تطبیقی*، ۱۷ (۳)، ۱-۲۲.

۱- مقدمه

مسأله شر و رنج حاصل از آن برای انسان، به ویژه رنج ناشی از بیماری جسمی و روانی، همواره یکی از چالش برانگیزترین موضوع‌هایی بوده که جنبه الهیاتی نیز داشته است. بیماران در مواجهه با درد، ناتوانی، ترس از مرگ و آثار مخرب روانی بیماری، معمولاً دچار بحران ایمان، احساس خشم نسبت به خداوند یا پرسشگری عمیق درباره عدالت الهی می‌شوند. سنت‌های دینی مختلف پاسخ‌هایی متنوع به این پرسش بنیادین ارائه داده‌اند که انسان چرا رنج می‌کشد و چگونه باید با این رنج مواجه شود. در قرن بیستم، پس از فاجعه هولوکاست، جریانی نوین در الهیات یهودی و در مواجهه با این گونه پرسش‌ها شکل گرفت که به «الهیات اعتراض»^۱ معروف شد.

الهیات اعتراض، برخلاف الهیات سنتی که بر صبر و تسلیم کامل در برابر مشیت الهی تأکید دارد، حق انسان برای اعتراض و شکایت به خداوند را مشروع می‌داند. این جریان معتقد است انسان نه فقط می‌تواند، بلکه باید در برابر شرور و بی‌عدالتی‌ها، حتی اگر از سوی خداوند باشد، اعتراض کند و خواهان تغییر اوضاع شود. شاید این رویکرد بتواند برای بیمارانی که تحت فشار آثار مخرب روانی بیماری قرار دارند، راهکاری نوین برای بازسازی رابطه آنان با خداوند و کاهش اضطراب معنوی ارائه دهد. در این مقاله، پس از بررسی مختصر پیشینه این رویکرد، اقتضائات آن را از نگاه اسلامی بررسی خواهیم کرد.

۲- مبانی بحث

۲-۱- تعریف و خصوصیات

طریقه مواجهه با شرور به ویژه در پاسخ به دغدغه انسان‌های غوطه‌ور در اقسام آن، از جمله الزامات الهیات در دوره‌های مختلف بوده است. الهیات اعتراض یکی از این واکنش‌ها در برابر مشکلات و آلام انسان‌های رنج‌کشیده است. این جریان تأکید می‌کند انسان در برابر شر، رنج و بی‌عدالتی حق - و حتی وظیفه - دارد به خداوند شکوه و گلایه داشته باشد. «شکوه» و شکایت در این بافت به معنای اظهار صادقانه اندوه، توصیف گرفتاری و مطالبه رحمت الهی است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۴۶۳؛ قرشی، ۱۳۷۱، ص. ۶۵). این الهیات، برخلاف الهیات سنتی که تسلیم و صبر محض را برجسته می‌کند، حق اعتراض و حتی شورش و مخالفت را عامل زنده نگه داشتن ایمان و رابطه عمیق انسانی با خدا می‌داند. متألهان مطرح‌کننده این نوع الهیات، همچون دیوید بلومنتال و جان راث، آن را واکنشی مناسب به فجایع مدرن می‌دانند. الهیات اعتراض به ویژه پس از هولوکاست در الهیات یهودی و متعاقباً در برخی از قرائت‌های مسیحی تثبیت شد.

پیش از بررسی تاریخچه این بحث، به خصوصیات اصلی الهیات اعتراض اشاره می‌کنیم. مهم‌ترین ویژگی‌های این نوع نگرش عبارت‌اند از:

قربانی محوربودن: سورین معتقد است «تئودیه‌ها ناظر محور هستند نه قربانی محور، یعنی منطق و فضای تبیین تئودیه‌ها با قربانی بیگانه است. منطق تبیین شر، با نظر به قربانیان، دستورزبانی می‌طلبد کاملاً متفاوت با منطقی که در تئودیه‌ها برای تبیین شر رایج است. تئودیه قربانی محور گفتمانی دارد که در میان خود ساکنان قلمرو رنج و درد مانند ساکنان آشویتس شکل می‌گیرد. اگر زبان آشویتس شامل دستورزبانی بوده که بتواند تئودیه‌ای را طرح کند، آن تئودیه قابل اعتماد و پذیرش است؛ در غیر این صورت، تئودیه به سبب ناظر محوربودن سودی برای قربانیان شر ندارد» (پورمحمدی، ۱۳۹۷، ج. ۱/۱۴۴-۱۴۵؛ ج. ۲/۳۹۷-۴۰۳).

¹ Theology of Protest

^۲ مقصود از تئودیه پاسخ‌های در برابر مسأله شر است که هم تبیین‌هایی معقول برای وجود شرور در این عالم فراهم کنند (قدرت تبیین‌کنندگی) و هم بتوانند همه مقادیر، انواع و توزیع شرور را به نحوی قانع‌کننده توجیه کنند (مقبولیت).

بنابراین، بیشتر تئودیس‌ها ناظر محور هستند، نه قربانی محور؛ یعنی در تئودیس‌ها، از زاویه دید قربانیان رنج نگریسته نشده و چالش‌های عمده آنان مدنظر قرار داده نشده است. از این رو، «بهره تئودیس‌ها به سود قربانی نیست. با توجه به نوع نگرش قربانیان شر، مسأله فهم‌پذیری شر به‌خودی‌خود اصلاً ممکن است مطرح نباشد، یا اگر مطرح شود، بیشتر اهمیت جنبی یا صرفاً تبعی دارد. آنچه برای آنها اولویت دارد، مسأله عملی شر است که عبارت است از برطرف کردن مصیبت یا از سر گذراندن مصیبت» (پورمحمدی، ۱۳۹۷، ج. ۱، ۴۷۸-۴۸۰).

با توجه به اینکه بیشتر مباحث الهیات سنتی مبتنی بر تئودیس‌های ناظر محور است، از جمله مزیت‌های مباحث مطرح در الهیات اعتراض آن است که از دیدگاه قربانیان شر و رنج به مسائل می‌نگرد. در این رویکرد می‌توان از دیدگاه بیمار و خانواده‌اش به مسائل نگریست و نه صرفاً از دیدگاه ناظران بیرونی؛ از همین رو، تمرکز بر تجربه زیسته بیمار و درک عمیق از رنج او اولویت اصلی است.

۱- **عملگرایی:** مسأله اصلی در بررسی مسأله شرور در مباحث مرسوم فلسفی آن است که آیا وجود خدا از نظر منطقی با وجود، تنوع و فراوانی شر سازگار است و آیا وجود شر شهادتی را تشکیل می‌دهد که علیه خدا باوری به شمار آید یا احتمال حقیقت خدا باوری را ضعیف کند؛ از همین رو است که پاسخ‌ها بیشتر وجهه نظری دارند تا عملی. حال آنکه پاسخ‌های مسأله شرور جنبه عملی نیز دارند. اگر تئودیس‌ها رویکرد عملی داشته باشند، مسأله آنها چنین خواهد بود: ما مخلوقات خدا برای غلبه بر شر و رنج چه می‌کنیم؟ و یا چه باید بکنیم؟

ویژگی ممتاز پاسخ مبتنی بر الهیات اعتراض برطرف کردن شر و کمک به رنج‌دیدگان برای کاهش آثار رنجشان و نه صرفاً توجیه نظری وجود شر است؛ از این رو، هدف اصلی در این رویکرد در بحث بیماری، برطرف کردن شر و کمک به بیمار برای کاهش آثار مخرب روانی بیماری است و نه صرفاً توجیه نظری وجود بیماری برای او.

۲- **امیدواری فعال:** ویژگی دیگری که در الهیات اعتراض دنبال می‌شود، ایجاد یا ارتقای امیدواری در بیمار و شخص رنج‌دیده است که بر تغییر اوضاع و شرایط از سوی خداوند از طریق اعتراض و مطالبه تأکید دارد.

۳- **شکاکیت معتدل:** بخشی از شکی که در افراد آسیب‌دیده از شرور ایجاد می‌شود، به مجموعه اعتقادات آنها نسبت به خداوند و افعال حکمت آمیز او برمی‌گردد؛ در صورتی که در این رویکرد، شک انسان به قدرت درک کامل او از مشیت الهی به ویژه در زمینه علل وقوع بیماری بازگشت دارد.

۴- **محدودیت معرفتی:** این الهیات اذعان دارد درک انسان از مشیت الهی محدود است و نمی‌توان همه رخدادهای دردناک را کاملاً توجیه و علل وقوع آن را با همه جزئیات درک کرد.

۵- **حق اعتراض قدسی و شکایت:** انسان دارای حق طبیعی و الهی است که در برابر شر و بی‌عدالتی اعتراض کند و این اعتراض نه فقط به معنای نفی خداوند نیست، بلکه نشانه تعهد و عشق عمیق به اوست.

۲-۲- پیشینه تاریخی

ریشه‌های الهیات اعتراض را می‌توان در متون کتاب مقدس، به ویژه کتاب/یوب و مز/میر یافت، اما شکل مدرن آن توسط متکلمان یهودی مانند دیوید بلومنتال و ریچارد روبنشتاین پس از هولوکاست توسعه یافت. کتاب/یوب به عنوان متن کلیدی و مهر تأییدی بر حق اعتراض انسانی در سنت یهودی معرفی شده است. ایوب که از بی‌عدالتی رنج می‌برد، به شکوه و اعتراض خود در برابر خداوند ادامه می‌دهد، اما در نهایت ایمان خود را حفظ می‌کند و این اعتراض نه نفی خداوند، بلکه شکوه‌ای به

مثابه گفت‌وگو با اوست. در حقیقت، داستان ایوب که از بیماری شدید رنج می‌برد و در عین حال، با خداوند گفت‌وگو و از او شکایت می‌کند، نمونه بارز اعتراض قدسی در مواجهه با بیماری است.

الهیات اعتراض یکی از مباحث برجسته و متمایز در سنت یهودی محسوب می‌شود که آن را از سایر ادیان ابراهیمی، به ویژه مسیحیت و اسلام، متفاوت می‌کند (Weiss, 2017, pp. 1-15). این پدیده که عبارت است از مواجهه انتقادی و چالش‌برانگیز با خداوند در متون مقدس و سنت‌های دینی، ریشه‌هایی عمیق در کتاب مقدس عبرانی داشته و طی قرون متمادی تکامل یافته است. برخلاف تصور رایج که ادیان ابراهیمی همگی بر تسلیم مطلق در برابر اراده الهی تأکید دارند، یهودیت الگویی منحصر به فرد از رابطه انسان با خداوند ارائه می‌دهد که در آن اعتراض و پرسشگری نه فقط مجاز، بلکه گاهی ضروری تلقی می‌شود (Middleton, 2016, pp. 51-65).

پایه‌های الهیات اعتراض در داستان‌های کتاب مقدس عبرانی قابل مشاهده است. برجسته‌ترین نمونه‌ها شامل ابراهیم در مذاکره با خداوند برای نجات سدوم و غموره (سفر پیدایش / ۱۸) است که در آن وی با جسارت از خداوند می‌پرسد: «آیا تو نیز صادقان را با شریران هلاک خواهی کرد؟» (Middleton, 2016, pp. 52-54). موسی نیز پس از واقعه گوساله طلایی با خداوند مجادله می‌کند و ارمیا در کتاب خود به صراحت از عدالت الهی پرسش می‌کند (Levenson, 1994, pp. 149-153). مزامیر نیز محل ظهور شکایت و ناله‌های عمیق معنوی است که گاه به شکل «خشم‌نامه» خوانده شده است. بخش جالب توجهی از کتاب مزامیر که تقریباً یک‌سوم این کتاب را تشکیل می‌دهد، شامل مزامیر شکایت و اعتراض است (Brueggemann, 1995, pp. 99-111).

مزامیر نه فقط شکایت فردی از خداوند را نشان می‌دهد، بلکه الگویی برای چگونگی ابراز نارضایتی و پرسش از عدالت الهی ارائه می‌دهد. این سنت تا حدود زیادی تأثیرگذارترین شکل دعا در کتاب مزامیر محسوب می‌شود (Brumbach, 2025, pp. 33-51).

الهیات اعتراض در دوره یهودیت ربّانی تکامل یافت. در آغاز دوره ربّانی (دوره تئائیتی در قرن‌های ۲-۳ میلادی)، موضع غالب در برابر اعتراض الهی منفی بود. ربی عقیبا و ربی العازار به شدت مخالف هرگونه اعتراض به خداوند بودند و حتی برای کسانی که چنین کاری می‌کردند مجازات قائل می‌شدند (Weiss, 2017, pp. 45-67). این رهبران مذهبی تلاش می‌کردند نمونه‌های اعتراضی کتاب مقدس (مانند ایوب و موسی) را به عنوان دعا و نه اعتراض صریح تفسیر کنند (Weiss, 2015, pp. 367-392).

تغییر جهت مهمی در زمان‌های بعدی رخ داد و ربانیان شروع به توسعه سنت طرفدار اعتراض کردند (Weiss, 2017, pp. 125-190). آنها فهرست بی‌عدالتی‌های الهی کتاب مقدس را گسترش دادند - طوفان نوح، برج بابل، سدوم، عقیده اسحاق، کوری اسحاق، آسیب ران یعقوب، مجازات مریم و قورح، محرومیت موسی از ورود به سرزمین مقدس و موارد دیگر (Epstein, 1935, Bava Metzi'a 59b; Sanhedrin 105a).

مهم‌تر از همه، این ربانیان تکنیک «بطن‌السخنی اعتراض»^۱ را توسعه دادند - یعنی قراردادن کلمات اعتراض در دهان شخصیت‌های کتاب مقدس (Weiss, 2017, pp. 156-178). این روش به آنها اجازه می‌داد ایده‌های رادیکال خود را تحت پوشش شخصیت‌های مقدس ابراز کنند.

در مجموعه‌هایی همچون تنحوما-یلمدنو، میدراش ربه و پسیقتا ریتی، سنت اعتراض به اوج خود رسید (Neusner, 1985, 1:1, 39:1, 42:8, 49:10). این متون نه فقط شخصیت‌های کتاب مقدس را در حال چالش با خداوند نشان می‌دهند،

¹ Protest ventriloquism

بلکه در برخی از موارد خیره‌کننده، خداوند را نشان می‌دهند که خطای خود را تشخیص می‌دهد و به معترض می‌گوید: «تو چیزی به من آموختی؛ من فرمان خود را ملغی کرده و سخن تو را می‌پذیرم» (Weiss, 2017, pp. 210-235).

میدراش تهیلیم (تفسیر مزامیر) نمونه‌ای برجسته از مواجهه الهیاتی در ادبیات میدراشی است. این اثر نمونه‌هایی از مواجهه ظریف و تدریجی و همچنین نمونه‌هایی از چالش‌های جسورانه و مستقیم با خداوند ارائه می‌دهد (Brumbach, 2023, pp. 85-120). این کار همچنین روش‌های پشت این چالش‌ها را بررسی می‌کند و توجیه می‌کند که چرا چنین اعمال اعتراضی بیهوده تلقی نمی‌شدند، بلکه ابراز مشروع نارضایتی و انتقاد محسوب می‌شدند (Brumbach, 2023, pp. 40-48).

در قرن هجدهم، جنبش حسیدی^۱ بعدی جلید به الهیات اعتراض یهودی افزود. ربی لوی اسحاق از برد یچوف که به عنوان «وکیل مدافع قهرمان حسیدیان» شناخته می‌شود، نمونه‌ای برجسته از این سنت است (London, 2016, pp. 18-22). او در دعا‌های خود رنج قومش را به حضور خداوند می‌آورد و سپس جسورانه خداوند را مسئول همه آنها می‌داند تا توجه خداوند را جلب کند و نجات برای قومش به ارمغان آورد (Laytner, 1990, pp. 167-189).

برخلاف یهودیت، مسیحیت راهی متفاوت در مواجهه با مسئله اعتراض الهی طی کرد. پدران کلیسای اولیه مانند آگوستین، جروم و آتاناسیوس، بر تعالی الهی و کمال اخلاقی خداوند تأکید کردند و خوانش خاص داستان‌های اعتراض کتاب مقدس را رد کردند (Weiss, 2015, pp. 367-392). آنها ترجیح دادند این داستان‌ها را به صورت تمثیلی تفسیر کنند تا ثابت کنند خداوند کاملاً خوب است.

مسیحیت اولیه تحت تأثیر فلسفه یونانی-رومی قرار گرفته بود که بر کمال مطلق وجود برتر تأکید داشت (Boyarin, 2004, pp. 112-129). این تأثیر منجر شد تا در مسیحیت هیچ جایی برای اعتراض در برابر خداوند وجود نداشته باشد. همان‌طور که دوو وایس اشاره می‌کند: «در مسیحیت، از همان ابتدای نفوذ قوی فلسفه، اندیشه یونانی-رومی باعث شد خداوند بالاترین موجود کامل باشد» (Weiss, 2017, pp. 25-35).

یکی از تفاوت‌های اساسی میان یهودیت و مسیحیت در این زمینه است که بسیاری از ربانیان یهودی مفهوم کمال و تغییرناپذیری خداوند را رد کردند (Weiss, 2017, pp. 236-247). یهودیت باستان تصویری اسطوره‌ای‌تر از خداوند داشت و ربانیان خداوند را به مراتب بیشتر از سایر ادیان انسانی‌سازی کردند. این رویکرد زمینه را برای توسعه سنت اعتراض در یهودیت فراهم کرد، در حالی که مسیحیت مسیری متفاوت را دنبال کرد (Segal, 2007, p. 124).

در دوران مدرن، برخی از جنبش‌های مسیحی مانند الهیات آزادی‌بخش تلاش کرده‌اند سنت شکایت و اعتراض را احیا کنند، اما این تلاش‌ها همچنان حاشیه‌ای باقی مانده‌اند (Blumenthal, 1993, pp. 240-285). برخی از مسیحیان معاصر نیز در تلاش برای بازیابی سنت مزامیر شکایت هستند، اما این کوشش‌ها هنوز نتوانسته‌اند مانند یهودیت به جریان اصلی الهیاتی تبدیل شوند؛ هرچند اندیشمندانی همچون جان راث این رویکرد را پذیرفتند و توسعه دادند. آنها معتقد بودند خداوند به دلیل عدم مداخله در مواجهه با شرور، مسئول و پاسخ‌گو است (فصیحی، ۱۳۹۶، صص. ۹۶-۱۱۵).

۳- الهیات اعتراض در سنت اسلامی

از دیدگاه الهیات اسلامی، رابطه انسان با خداوند فراتر از ارتباط برده و ارباب است و شامل گفت‌وگو، شکایت، اعتراض، و حتی گلایه است. اعتراض به خداوند در مواقع رنج، بیماری یا سختی‌ها، هنگامی که در چارچوب توحید، ربوبیت و حکمت الهی انجام شود، جایز و بخشی از تجربه دینی و معنوی انسان است.

^۱ به جنبش یهودی مذهبی در سده‌های ۱۲ و ۱۳ میلادی در آلمان گفته می‌شود که ریاضت را با عرفان یهودی (کابالا) ترکیب می‌کند.

۳-۱- شکایت و اعتراض در قرآن

بر اساس آموزه‌های قرآن، دلایلی وجود دارند که موجب می‌شوند انسان به درگاه خداوند شکایت برد و غم و اندوه خود را با او در میان بگذارد، از او راهنمایی طلب کند و برای مشکلات خود چاره‌ای بجوید. در میان این دلایل، یکی از مهم‌ترین عوامل، باور و ایمان قلبی فرد به این سه ویژگی خداوند است: علم مطلق، قدرت بی‌نهایت، و بخشندگی بی‌انتهای او.

این ایمان به این معناست که انسان باور دارد خداوند به همه امور علم حضوری دارد و از هرگونه جهل به دور است؛ قدرت او نامحدود است و هیچ کس توانایی مقابله با اراده و مشیت الهی را ندارد؛ همچنین، یقین دارد خداوند، بخشنده‌ای است که هیچ نوع خساستی در او یافت نمی‌شود، زیرا بخشش و اعطای او از خزائن بی‌پایانش چیزی کم نمی‌کند. شخصی که چنین باورهایی در دل دارد، می‌تواند به سوی خدا شکایت برد، زیرا درک کرده است تمام امور جهان در اختیار خداوند است و انسان خود موجودی فقیر است، در حالی که خداوند غنی و حمید است (فاطر/۱۵)^۱.

شاکای به درگاه خداوند باور دارد اراده الهی قدرتمندتر از هر نیروی دیگر در جهان است. اگر خدا بخواهد رحمت و نعمتی را به کسی عطا کند، هیچ قدرتی قادر به جلوگیری از آن نیست و اگر نخواهد چیزی را بدهد، هیچ کس نمی‌تواند خدا را مجبور به انجام کاری کند (فاطر/۲)^۲. شاکای همچنین می‌داند منشأ هر چیزی، خیر یا شر، خداوند است. او گاهی انسان‌ها را با نعمت و گاهی با مصیبت می‌آزماید. این موضوع نیز در قرآن بیان شده است: «ما شما را با شر و خیر به عنوان آزمودنی می‌آزمایم» (انبیاء/۳۵)^۳.

این باور موجب می‌شود فرد نفع و ضرر خویش را در دایره مشیت الهی جست‌وجو کند و بفهمد همه امور در دست خداوند است. قرآن حتی به پیامبر خود تأکید می‌کند و می‌فرماید: «بگو جز آنچه خدا بخواهد برای خودم اختیار سود و زیانی ندارم؛ و اگر غیب می‌دانستم، قطعاً خیر بیشتری جمع‌آوری می‌کردم و هرگز آسیبی مرا لمس نمی‌کرد. ولی من فقط بیم‌دهنده و بشارت‌دهنده برای گروهی هستم که ایمان می‌آورند.» (اعراف/۱۸۸)^۴. این اعتقاد باعث می‌شود فرد هیچ نقش مستقلی از اراده الهی برای خود در نظر نگیرد و همه چیز را به حکمت و مشیت خداوند پیوند بزند. همچنین، این باور موجب می‌شود انسان در مواجهه با غم و لندوه خود، به خداوند روی آورد و گلایه و شکایت کند. چنانکه خداوند در قرآن می‌فرماید: «خداوند گفتار زنی را شنید که درباره شوهرش با تو گفت‌وگو می‌کرد و به خدا شکایت می‌برد. خداوند شنونده گفت‌وگوی شماست؛ زیرا او شنوا و بیناست.» (مجادله/۱)^۵.

از این آیه برمی‌آید که انسان در هر موضوعی، از جمله مشکلات خانوادگی، می‌تواند به خدا شکایت برد و در این امر پافشاری کند. بی‌تردید خداوند شنواست؛ به این معنا که نه فقط صدای انسان را می‌شنود، بلکه دعای او را اجابت می‌کند. در این موارد، شنونده بودن خداوند به معنای پذیرش دعا و پاسخ‌دهی به درخواست‌هاست.

آیات قرآن نشان می‌دهند پیامبران نیز در مشکلات خود به خداوند شکایت می‌بردند و خواسته‌هایشان را به شکل دعا یا نیایش مطرح می‌کردند. اگرچه کلمه «شکایت» کمتر به طور مستقیم در این موارد آمده، مفاهیم دعا و نیایش پیامبران معمولاً حامل همین روحیه شکایت به درگاه خدا برای درخواست لطف و عنایت ویژه بوده است.

^۱ يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ

^۲ مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

^۳ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَ نَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً وَ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ

^۴ قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَ لَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَ لَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَاسْتَكْتَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَ مَا مَسَّنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَ بَشِيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

^۵ قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَ تَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَ اللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا ...

برای نمونه، آسیه، همسر فرعون، از ظلم فرعون به خداوند شکوه می‌کند و از او طلب نجات و رهایی دارد (تحریم/۱۱)؛^۱ یا زکریا علیه‌السلام از مسئله ناباروری شکایت و تقاضای فرزندی می‌کند که وارث او باشد (مریم/۴-۵)؛^۲ همچنین، «حضرت ایوب علیه‌السلام از سختی بیماری، از دست دادن فرزندان و طولانی‌شدن این مصیبت‌ها به درگاه خدا شکایت می‌برد و خواهان رهایی از وضعیت دشوار خود می‌شود. خداوند نیز درخواست او را اجابت می‌کند و راه درمان را به او نشان می‌دهد» (انبیاء/۸۳؛ ص/۴۱).^۳

پیامبر اکرم (ص) چنان دلسوز امت خود بود که برای هدایت آنان و نجاتشان از عذاب دوزخ، سختی‌های فراوانی را به جان می‌خورد. او حتی به درگاه خداوند شکایت می‌برد که چرا برخی از مردم به پیام او ایمان نمی‌آورند. در قرآن کریم نیز به این رویه اشاره شده است (زخرف/۸۷-۸۸؛ فرقان/۲۷، ۳۰). همین‌طور، او از امت خود گلایه می‌کند که چرا قرآن را مهجور گذاشته‌اند و از آموزه‌های آن بهره نمی‌برند (فرقان/۳۰).^۴

خداوند نیز بیان می‌کند بیشتر مردم در شرایط عادی، توجه چندانی به ربوبیت الهی ندارند؛ اما وقتی با دشواری‌ها روبه‌رو می‌شوند، تازه به یاد خدا می‌افتند و از او شکایت می‌کنند. این موضوع در آیات **سوره فجر (۱۵-۱۶)**^۵ مطرح شده است، زیرا انسان گمان می‌کند فقر یا گرفتاری از سوی خداوند برای خوارکردن او است. در چنین حالتی، با گلایه به خداوند می‌گوید: «پروردگارا، مرا با فقر خوار کردید و به جای اکرام، اهانت نمودید». شگفت‌آورتر اینکه در قیامت، گروه‌هایی همچون کافران (احزاب/۶۷-۶۸)، غافلان (طه/۱۲۴-۱۲۵)^۶ و مشرکان (نحل/۸۶)^۷ نیز با شکایت به خداوند اعتراض می‌کنند. آنها علت بدبختی خود را جویا می‌شوند و حتی خواهان مجازات شدیدتر برای کسانی هستند که عامل این وضعیت بوده‌اند.

از این آیات و همچنین آیه ۸۶ سوره یوسف^۸ می‌توان فهمید اصل شکایت یا تشتکی به خداوند از عوامل رنج‌آور در زندگی همچون بیماری امری کاملاً طبیعی و تثبیت شده است.

در آیه ۸۶ سوره یوسف، حضرت یعقوب در مقابل فرزندان که از مداومت یاد یوسف شکایت کردند، بیان می‌کند این مداومت، شکایتی از حال دل خود و غم آن به درگاه خداوند است. «در دعای حضرت یعقوب... حصر شکایت حزن و اندوه به خداوند... کنایه [است] از اینکه شماها وقتی به فقدان نعمتی دچار می‌شوید، از روی جهل شکایت نزد کسانی می‌برید که مالک نفع و ضرری نیستند، اما من تأسفم از فقدان یوسف را نزد خداوند شکایت می‌کنم» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۶، ص. ۴۳۶).

^۱ وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَ نَجِّنِي مِنَ قَوْمِ الظَّالِمِينَ
^۲ قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا؛ وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَ كَانَتْ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا.

^۳ وَ اذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أُنِّى مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَ عَذَابٍ؛ ارْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ؛ وَ وَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَ مِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَ ذِكْرَى لَأُولَى الْآلِبَابِ.

^۴ وَ قَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا.

^۵ فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ؛ وَ أَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ.

^۶ وَ قَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَ كِبْرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا

^۷ قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَ قَدْ كُنْتُ بَصِيرًا

^۸ وَ إِذَا رَأَى الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هَؤُلَاءِ شُرَكَائُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِنْ دُونِكَ

^۹ قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَ اعْلَمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

گفت: شکوه‌اندوه شدید و غم و غصه‌ام را فقط به خدا می‌برم و از خدا می‌دانم آنچه را که شما نمی‌دانید (یوسف/۸۶).

در مجمع‌البیان آمده است: «کلمه «بث» به معنای اندوهی است که صاحبش نتواند آن را کتمان کند و ناگزیر آن را می‌پراکند، و هر چیزی را که پراکنده و متفرق کنی آن را بث کرده‌ای... پس در آیه مورد بحث، کلمه مذکور مصدری است در معنای اسم مفعول؛ و حصری که در جمله انما اَشْكُوا... است از باب قصر قلب است و در نتیجه مفادش این می‌شود که من اندوه فراوان و حزن خود را به شما و فرزندان و خانواده‌ام شکایت نمی‌کنم و اگر شکایت کنم در اندک زمانی تمام می‌شود و بیش از یک یا دو بار نمی‌شود تکرار کرد. همچنان که عادت مردم در شکایت از مصائب و اندوهشان چنین است؛ بلکه من تنها و تنها اندوه و حزنم را به خدای سبحان شکایت می‌کنم، که از شنیدن ناله و شکایت هرگز خسته و ناتوان نمی‌شود، نه شکایت من او را خسته می‌کند و نه شکایت و اصرار نیازمندان از بندگانش» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۳۱۹/۱۱).

همچنین، این اصل از آیه یکم سوره مجادله^۱ به خوبی قابل استفاده است. «در مجمع‌البیان، کلمه «اشتکاء» که مصدر فعل «تشتکی» است، به معنای اظهار ناراحتی است و فرقی با کلمه «شکایت» این است که شکایت به معنای نامایماتی است که دیگری برای آدمی فراهم کرده، و «اشتکاء» اظهار ناراحتی‌هایی است که خودش پیش آمده ...» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۳۱/۱۹). نگاه توحیدی به الم نیز این موضوع را تأیید می‌کند. در دعای موحدانه پیامبران حتی در قالب شکایت نیز این موضوع وجود دارد، به نحوی که آنها اسباب و وسایل را به شکل استقلال ملاحظه نمی‌کنند و اگر برای هر چیزی اثری قائل هستند، آن را از خدا می‌بینند؛ از این رو، در دعاها و خواسته‌هایشان نیز تمسکشان به وسائل و اسباب خارج از نگاه توحیدی نیست و در همه حال هدف و غرض نهایی آنان خداست.

۲-۳- شکایت و اعتراض در دعاها

در آموزه‌های اسلامی، به ویژه در مکتب شیعه، دعا نه فقط وسیله‌ای برای ارتباط با خداوند محسوب می‌شود، بلکه بستری برای بیان مشکلات، ضعف‌ها و حتی اعتراض نسبت به وضعیت‌های روحی و اجتماعی انسان نیز به شمار می‌آید. شکوائیه در دعاها امامان معصوم (ع) به عنوان یکی از جلوه‌های برجسته تضرع و فریاد به سوی پروردگار، بیانگر تواضع و اعتماد کامل به ذات الهی است. در عین حال، نمایانگر توجه عمیق به حقایق درونی انسان و شرایط سخت زندگی است. در ادامه، به گونه‌های مختلف شکایت در دعاها اشاره خواهد شد.

۳-۲-۱- شکایت به خداوند به عنوان شنونده و مددکار

نکته بسیار مهمی که در دعاها به آن اشاره شده و در نگاه شیعی در رابطه با بحث اعتراض مهم است، آنکه خداوند در دعا به عنوان شنونده فعال و کمک‌رسان به شکایت‌بندگان معرفی و از او طلب حاجت می‌شود. برای مثال، در دعای جوشن کبیر خداوند با القاب «يَا سَامِعَ الشَّكَايَا» و «يَا بَاعِثَ الْبَرَايَا» به عنوان شنونده شکایات معرفی شده است.^۲ به همین دلیل، بیمار با درک این معنا که شنونده‌ای فعال و مؤثر که علم و قدرت تغییر دارد، در مقابل خواسته‌ها و شکوائیه‌های اوست، با بیان خواسته‌های خود آرام می‌گیرد؛ هرچند بیان خواسته‌ها و شکایات در هر صورت اگر به عنوان درد دل با محبوب باشد، باعث تسکین شخص رنج‌دیده است. بیمار در این حالت خود را کاملاً به دامن الهی پرتاب و هم و غم خود را در آستان او طرح

^۱ قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا ...

^۲ «يَا سَامِعَ الشَّكَايَا يَا بَاعِثَ الْبَرَايَا يَا مُطْلِقَ الْأَسَارَى»

می‌کند.^۱ این عبارت‌ها بیانگر باور به حضور فعال خدا در پاسخ‌گویی به شکایات بندگان است.^۲

۳-۲-۲- شکایت در لحظات سختی و ناتوانی

در فرهنگ مذهبی شیعیان، دعا و شکایت در هنگام هجوم مشکلات کاملاً مشهود است، به ویژه در لحظاتی که انسان از سنگینی بار اندوه سختی‌ها، جان‌پناهی جز خداوند نمی‌یابد.^۳ هرچه سختی سنگین‌تر و غم جانکاه‌تر باشد، پناه‌جویی انسان به سمت خداوند بیشتر خواهد بود.^۴ اعتراف به ضعف و ناتوانی در برطرف کردن درد و رنج، توأم با درخواست یاری از خداوند، نشان از عمق ارتباط دعاگو با معبود دارد.

۳-۲-۳- شکوائیه و بیان ضعف نفسانی

در دعای ۵۱ صحیفه سجادیه، امام سجاد (ع) از ناتوانی خود در شتاب برای رسیدن به وعده‌های الهی و اجتناب از نواهی الهی و همچنین، از فشار هموم و وسوسه‌های نفس به خداوند شکایت می‌کند. این شکایت بیانگر اعتراف به ضعف در مسیر اخلاقی و روحانی و تمایل به اصلاح است.

«أَشْكُو إِلَيْكَ يَا إِلَهِي ضَعْفَ نَفْسِي عَنِ الْمُسَارَعَةِ فِيمَا وَعَدْتُهُ أَوْلِيَاءَكَ، وَالْمُجَانَبَةَ عَمَّا حَذَرْتُهُ أَعْدَاءَكَ، وَكَثْرَةَ هُمُومِي، وَوَسْوَسةَ نَفْسِي»^۵ (صحیفه کامله سجادیه، دعای ۵۱، ص. ۲۵۲).

همچنین، حضرت سجاد (ع) در دعای هفتم صحیفه سجادیه^۶، پس از بیان سنگینی مشکلات بر دوش خود، آن را به قدرت

^۱ «طَارِحًا نَفْسِي بَيْنَ يَدَيْكَ شَاكِيًا بَنِي إِلَيْكَ...» (مفاتیح الجنان، مناجات استقاله منسوب به امام جواد (ع))
«در حالی که خود را به آستانت افکندم، و عذابم را به نزد تو شکایت نمودم...»

^۲ «وَأَنْتَ الْمُسْتَعَانُ وَإِلَيْكَ الْمُشْتَكَى وَعَلَيْكَ الْمَعُولُ فِي الشَّدَّةِ وَالرَّخَاءِ» (مفاتیح الجنان، دعای فرج)
«و پشتیبان تویی، و شکایت تنها به جانب تو است، در سختی و آسانی تنها بر تو اعتماد است»
«اللَّهُمَّ يَا شَاهِدَ كُلِّ نَجْوَى وَمَوْضِعَ كُلِّ شَكْوَى وَعَالِمَ كُلِّ خَفِيَّةٍ» (مفاتیح الجنان، دعای شب عرفه)
«خدایا ای آگاه از هر گفت و گوی پنهان، و جایگاه هر شکایت، و دانای هر نهای»

«يَا مَوْضِعَ كُلِّ شَكْوَى وَيَا سَامِعَ كُلِّ نَجْوَى وَيَا شَاهِدَ كُلِّ مَلَأٍ وَيَا عَالِمَ كُلِّ خَفِيَّةٍ وَيَا دَافِعَ مَا يَشَاءُ مِنْ بَلِيَّةٍ...» (مفاتیح الجنان، دعای دفع غم)
«ای جایگاه هر شکایت، ای شنوای هر راز، ای حاضر در هر انجمن، ای دانای هر نهای، ای دورکننده هر چه از بلا که بخواهد...»

^۳ «كَمْ مِنْ كَرْبٍ يَضَعُ عَنْهُ الْفُؤَادُ وَتَقَلُّ فِيهِ الْحِيلَةُ وَيَخْذُلُ عَنْهُ الْقَرِيبُ وَالْبَعِيدُ وَيَشْتُمُّ بِهِ الْعَدُوُّ وَتُعِينِي فِيهِ الْأُمُورُ أَنْزَلْتَهُ بِكَ وَشَكْوَتُهُ إِلَيْكَ رَاغِبًا فِيهِ عَمَّنْ سِوَاكَ فَفَرَجْتَهُ وَكَشَفْتَهُ وَكَفَيْتَنِي...» (مفاتیح الجنان، دعای امام حسین (ع) در صبح روز عاشورا)
چه بسیار اندوه شدیدی که دل از آن ناتوان می‌شود، و چاره در آن کم می‌گردد، و خویش و بیگانه به آن کمک نمی‌دهد، و دشمن به خاطر آن زخم زبان می‌زند، و کارها در آن خسته‌ام می‌کند، آن را به درگاه تو آوردم، و از آن به تو شکایت نمودم، از غیر تو در آن رو گرداندم پس آن را گشودی، و برطرف کردی، و مرا از آن کفایت نمودی...

^۴ «وَأِلَيْكَ الْمُشْتَكَى فِي عَظِيمِ الْمُهَمَّاتِ بِخَيْرَتِكَ وَأَوْلِيَاكَ وَذَلِكَ لِمَا أُوجِبْتَ لَهُمْ مِنَ الْكَرَامَةِ وَالْفَضْلِ الْكَثِيرِ» (مفاتیح الجنان، دعای علقمه)
و به سوی توسست شکایت در امور بس مهم بزرگ، که به برگزیدگان و اولیای اصابت کرد، و این به خاطر کرامت و فضل بسیاری است که بر آنان واجب کرده‌ای.

^۵ به سوی تو شکایت و گله می‌کنم ناتوانی‌ام را از شتاب به آنچه (نعمت‌هایی که در آخرت) به دوستان (اطاعت‌کنندگان) وعده داده‌ای، و از دوری نمودن از آنچه (عذاب و کیفری که) دشمنانت (گناهکاران) را به آن بیم داده‌ای، و شکایت می‌کنم از بسیاری اندوه‌هایم، و از وسوسه و بد اندیشیدنم.

^۶ «وَقَدْ نَزَلَ بِي يَا رَبِّ مَا قَدْ تَكَادَنِي ثِقَلُهُ وَالْمُ بِي مَا قَدْ بَهْظَنِي حَمَلُهُ. وَبِقُدْرَتِكَ أَوْرَدْتَهُ عَلَيَّ وَبِسُلْطَانِكَ وَجَّهْتَهُ إِلَيَّ» (پروردگارم مشکلی به من رسیده که سنگینی‌اش مرا به زحمت انداخته است، و دشواری بر من فرود آمده که به دوش کشیدنش مرا گرانبار نموده است. و تو به قدرت خود آن را بر من رسانیده‌ای، و به سلطنت و توانایی‌ات آن را به من متوجه گردانیده‌ای.)

خداوند نسبت می‌دهد. در ادامه همین دعا^۱، به شکل صریح‌تر اصل سختی و رنج را به خدا نسبت می‌دهد، ولی خروج از آن را فقط در دست قدرت لایزال الهی می‌بیند. در این موارد، ایجاد غم و رنج به نوعی به خداوند نسبت داده شده و این خود نوعی شکوائیه است. حضرت سجاد (ع) در ادامه با صراحت به شکوائیه بودن این قسمت دعا اشاره^۲ و از خداوند طلب حسن ظن و امیدواری به او را طلب می‌کند، کنایه از اینکه این شکایت باعث بدبینی به رحمت و کمک او نشود.

۳-۲-۴- توکل و انقطاع الی الله در شکایت‌ها

در دعاهاى معصومین علیهم‌السلام به گونه‌ای با خداوند مناجات شده است که شخص خداوند را ملجأ و مأوی خود در گرفتاری می‌بیند و بلکه تنها جایی که انسان می‌تواند خواسته و بالاتر شکایت خود را مطرح کند:

«اللَّهُمَّ لَا أَشْكُو إِلَّا أَحَدَ سِوَاكَ، وَلَا أَسْتَعِينُ بِحَاكِمٍ غَيْرِكَ، حَاشَاكَ، فَصَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَصَلِّ دُعَائِي بِالْإِجَابَةِ، وَافْرِنْ شِكَايَتِي بِالتَّغْيِيرِ...»

«بارالها به احدی غیر تو شکایت نکنم، و از هیچ حاکمی جز تو یاری نمی‌جویم، حاشا که چنین کنم، پس بر محمد و آلش درود فرست، و دعایم را به اجابت برسان، و شکایتم را به تغییر وضع کنونی مقرون ساز» (صحیفه کامله سجادیه، دعای ۱۴).

در این فراز دعا، امام سجاد (ع) شکایت خود را فقط به خداوند محدود و از درخواست کمک از دیگران خودداری می‌کنند که نشاناً سبقت صبر و توکل واقعی است^۳. در این مرتبه از دعا، شخص رنج‌کشیده خود را منقطع از اسباب و مسببات به سمت خداوند می‌بیند و برای برطرف شدن رنج خود فقط از او طلب می‌کند.

۳-۲-۵- شکایت از عوامل بیرونی و درونی

با دقت در محتوای دعاهاى که دربردارنده شکوائیه هستند به این نکته دقیق منتقل می‌شویم که در بیشتر آنها، شکایت به خداوند از دست علل و عوامل، اسباب و مسببات صورت گرفته است. در دعای عرفه امام حسین (ع)، شکایت از دشواری‌ها، دشمنی‌ها و غربت بیان شده است^۴. همچنین، شکایت از غربت و بی‌پناهی در برابر حوادث زندگی در این دعا به چشم می‌خورد^۵، تا جایی که حتی از غیبت امام نیز به خداوند شکایت می‌شود^۶. در یکی از مناجات‌های خمس عشر که به مناجات

^۱ «فَلَا مُصْدِرَ لِمَا أُوْرِدَتْ وَلَا صَارِفَ لِمَا وَجَّهَتْ وَلَا فَاتِحَ لِمَا أُغْلِقَتْ وَلَا مُغْلِقَ لِمَا فَتَحَتْ. وَلَا مُسِيرَ لِمَا عَسَرَتْ وَلَا نَاصِرَ لِمَنْ خَذَلَتْ فَصَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ» (پس از آنچه مرا در آن وارد کردی، بیرون‌کننده‌ای نیست و از آنچه متوجه من نمودی بازگرداننده‌ای وجود ندارد و از آنچه تو بستی گشاینده‌ای نمی‌باشد و از آنچه تو گشودی کسی را یارای بستن نیست. و بر آنچه تو سخت گرفتی آسان‌کننده‌ای وجود ندارد و برای آن که تو از یاری‌اش دریغ ورزیدی یاروی نیست، بر محمد و خاندانش درود فرست).

^۲ «وَأَنْلِنِي حُسْنَ النَّظَرِ فِيمَا شَكَوْتُ وَأَذِقْنِي حَلَاوَةَ الصُّنْعِ فِيمَا سَأَلْتُ» (و مرا در آنچه از آن به تو شکایت نمودم خوش‌بینی عطا فرما، و شیرینی رفتار را نسبت به آنچه از تو خواستم به من بچشان...)

^۳ «حصر علیه‌السلام شکواه إلیه تعالی و استعانته به، استنزالا لرحمته سبحانه بالالتجاء بمقام الصبر، الذی هو ترک الشکوی إلی الخلق و الاستعانه ی بهم، و دفعا لتوهم السامعین منافاه ی دعائه علی ظالمه للصبر المحمود من مثله، فَإِنَّ الشکوی إلی الله تعالی و الاستعانه ی به دون أحد من الخلق هو عین الصبر علی البلوی حتّی یأذن الله بإزاله ی الشکوی» (کبیر مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ق، ج. ۵۹/۳).

^۴ «إِلَهِي أَشْكُو إِلَيْكَ عَدُوًّا يُضِلُّنِي وَ شَيْطَانًا يُغْوِينِي قَدْ مَلَأَ بِالْوَسْوَاسِ صَدْرِي»

^۵ «أَشْكُو إِلَيْكَ غُرْبَتِي وَ بَعْدَ دَارِي وَ هَوَانِي عَلَى مَنْ مَلَكَتْهُ أُمْرِي»

^۶ «اللَّهُمَّ إِنَّا نَشْكُو إِلَيْكَ فَقَدْ نَبِينَا وَ غَيَّبَهُ إِمَامِنَا (وَلَيْنَا) يَا اللَّهُمَّ إِنَّا نَشْكُو إِلَيْكَ غَيْبَهُ نَبِينَا، وَ كَثْرَةَ عَدُوِّنَا، وَ تَشَتَّتَ أَهْوَانُنَا» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۴، ج. ۲۸۵۴/۶، ذیل واژه شکوه و شکایت).

شاکین نیز مشهور است، امام سجاد (ع) از نفس خود که به بدی امر می‌کند و حریص به گناه است، به خداوند شکایت می‌کند.^۱ این موارد بیانگر کاربرد شکوائیه در دعاها برای بیان شدت مشکلات و نیاز به امداد الهی است.

۳-۲-۶- خداوند منتهی هر شکایت

معرفت عمیق شخص رنج‌دیده آن است که در انتهای خواسته‌های خود فقط خدا را طلب کند، به گونه‌ای که خداوند از «طرف خواسته» به «امر خواسته‌شده و مطلوب» تبدیل شود. این مرتبه در جان رنج‌دیده موقعی تثبیت می‌شود که در اثر انس با پروردگار دیگر کمتر توجهی به خواسته خود دارد و در اثر شدت عشق به او جمال محبوب برای او دلربایی می‌کند.

«يَا صَاحِبَ كُلِّ نَجْوَى يَا مُنْتَهَى كُلِّ شَكْوَى يَا كَرِيمَ الصَّفْحِ يَا عَظِيمَ الرَّجَاءِ...» (مفاتیح‌الجنان)

ای صاحب هر راز، ای نهایت هر شکایت ای بزرگوار چشم‌پوش، ای بزرگ امید...

۳-۳- نسبت صبر و شکایت

یکی از آموزه‌های وحیانی قرآن اهتمام به صبر و شکیبایی است؛ به این معنا که از انسان می‌خواهد تا در هر حالی صبر پیشه کند، زیرا عبور از ابتلائات الهی و آزمون‌های سختی همچون مصیبت از دست دادن‌ها فقط در سایه صبر شدنی و دست‌یافتنی است؛ از همین رو است که خدا به همگان سفارش می‌کند تا صبر ورزند و این گونه به پاداش‌های عظیم نائل شوند.^۲

از نظر قرآن، رسیدن به بسیاری از مقامات عرفانی و درجات ربانی در گرو صبر و شکیبایی است؛ از همین رو است که پیامبران اولوالعزم را به این صفت می‌ستاید و به پیامبرش می‌فرماید: «فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أَوَّلُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ» (صبر کن چنانکه صاحبان عزم از میان رسولان صبر کردند) (احقاف/۳۵).

البته فضیلت صبرداشتن هرگز منافاتی با شکایت‌بردن به درگاه الهی ندارد، زیرا با آنکه خدا حضرت یعقوب (ع) را به صبر جمیل می‌ستاید^۳، شکایت ایشان به درگاه خویش را نیز این گونه نقل می‌کند: «قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ» (گفت من شکایت غم و لندوه خود را پیش خدا می‌برم، و از عنایت خدا چیزی می‌دانم که شما نمی‌دانید) (یوسف/۸۶).

در روایتی، امام باقر (ع) صبر جمیل را به صبوری که در آن شکایت به سوی مردم نباشد، تفسیر می‌کند. از این روایت فهمیده می‌شود: اگرچه شکایت‌کردن نزد برادران مؤمن مباح است، زیرا در حکم شکایت نزد خدا بردن است، با این همه، از نظر آن حضرت (ع)، شکایت نزد مؤمن بردن برخلاف صبر جمیل است؛ البته شکایت نزد خدا بردن هیچ منافاتی با صبر جمیل ندارد؛ زیرا آن حضرت (ع) شکایت به نزد مؤمن بردن را با صبر جمیل هم‌خوان نمی‌داند؛ پس وقتی حضرت یعقوب (ع) به پیشگاه خدا شکایت می‌برد، با صبر جمیل وی منافاتی ندارد.

البته انسان بهتر است اهل تسلیم و رضا باشد و کمتر شکایت کند؛ ولی باید دانست به هر حال آستانه تحمل و صبر انسان‌ها متفاوت است؛ چنانکه مراتب و درجات ایمانی و عزم و همت در میان حتی پیامبران متفاوت است؛ از همین رو است که خدا در قرآن از تفضیل و برتری برخی از پیامبران بر برخی دیگر سخن به میان آورده است که نشان تفاوت در همین امور است^۴؛ حتی برخی را به اولوالعزم ستوده است؛ زیرا آنان بیشترین سطح در آستانه تحمل و صبر را داشته‌اند.^۴ در همین زمینه،

^۲ (بقره/۱۵۵-۱۵۷)

^۳ (بقره/۲۵۳؛ اسراء/۵۵)

^۴ (احقاف/۳۵)

نکاتی از نگاه عارفان بیان خواهد شد.

۳-۴- شکایت از خدا یا شکایت به خدا

گاهی انسان از آلام و رنج‌های زندگی به خداوند شکایت می‌برد و از او طلب کمک می‌کند و گاهی نیز از خدا شکایت می‌کند مبنی بر اینکه چرا این امور را در زندگی‌اش قرار داده است. کسی که در فرهنگ توحیدی شکایت از خدا می‌کند، هرچند به این حقیقت دست یافته که هر چیزی در جهان آفرینش در چارچوب مشیت و اراده الهی است - یعنی همه داده‌ها و گرفته‌ها بر اساس مشیت و اراده الهی است^۱، پس گرفتاری انسان به اندوه‌ها، غم‌ها و مصیبت‌ها و به طور کلی شرور نیز به مشیت و اراده الهی است - به این نکته توجه نمی‌کند که همه این امور که گاهی در قالب مصیبت‌های عام بدان دچار می‌شود، مبتنی بر حکمت و اهدافی است که کمال انسان در آن است. پس اگر به این حقیقت توجه می‌یافت، هرگز از خدا شکایت نمی‌کرد؛ زیرا این نشانه کم‌رشدی شخص در شناخت خدا و افعال الهی است. او به حقیقت توحید محض رسیده، ولی از حقیقت افعال الهی غافل و بی‌خبر است؛ از همین رو است که از خدا به خدا شکایت می‌کند. چنین شخصی توجه نمی‌کند بسیاری از مشکلات و مصیبت‌ها برای آن است که خود رفتاری درست نداشته است و آنچه موجب گرفتاری اوست، همان بازگشت آثار اعمال و افعال خودش است. پس نباید بگوید خدا با گرفتن‌ها و مصیبت‌ها مرا خوار کرده و به جای اکرام اهانت کرده است^۲.

پس از نظر آموزه‌های اسلامی، شکایت از خدا جایز و روا نیست؛ زیرا هرچه از خدا به انسان می‌رسد، بر اساس حکمت و مشیت است؛ و بسیاری از مشکلات و مصیبت‌هایی که انسان بدان گرفتار می‌آید، هرچند «من عند الله» است^۳، ریشه در اعمال و افعال خود انسان به معنای عام کلمه و نه شخص مصیبت‌دیده دارد، و در حقیقت، به عنوان کفر و مجازات یا اثر افعال او در سلسله اسباب و مسببات بر او جاری و ساری شده است. «پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: خداوند به برادرم عزیر وحی فرمود که: ای عزیر! اگر مصیبتی به تو رسد، از من نزد آفریدگانم شکایت مکن؛ زیرا که از جانب تو مصیبت‌های زیادی به من رسیده و من نزد فرشتگانم از تو شکایت نکرده‌ام. ای عزیر! به اندازه تاب و توانت بر عذاب من، مرا نافرمانی کن^۴».

چنانکه گفته شد، صبر بر مشکلات و مصیبت‌ها بهتر از شکایت کردن است؛ از همین رو است که «امام علی علیه‌السلام نیز می‌فرماید: حَسْبُ الْمَرْءِ... مِنْ صَبْرِهِ قَلَّةُ شَكْوَاهُ؛ در شکیبایی آدمی... همین بس که کمتر شکایت کند^۵». «امام صادق علیه‌السلام نیز در همین باره می‌فرماید: خداوند عز و جل فرموده است: بنده مؤمن خود را به هیچ کاری و اندام، مگر اینکه آن کار را برای او خیر قرار دهم؛ پس، باید به قضای من خرسند باشد و بر بالای من صبر کند و از نعمت‌هایم سپاسگزار باشد تا او را، ای محمد، از صدیقان خودم قلمداد کنم^۶».

در کتاب شریف تحف العقول نیز آمده است: «امام صادق علیه‌السلام در پاسخ به این پرسش که منفورترین خلق نزد خدا کیست فرمود: کسی که خدا را مُتَّهَم کند. [پرسش‌کننده گوید:] عرض کردم: مگر کسی خدا را هم مُتَّهَم می‌کند؟ فرمود: آری؛ کسی که از خدا طلب خیر کند و خداوند خیر او را در چیزی قرار دهد که وی ناخوش می‌دارد و در نتیجه، ناراحت شود.

^۱ (حدید/۲۲-۲۳)

^۲ (فجر/۱۵-۱۹)

^۳ (نساء/۷۸)

^۴ «أَوْحَى اللَّهُ إِلَى أَخِي الْعَزِيزِ، يَا عَزِيرُ، إِنَّ أَصَابَتَكَ مُصِيبَةٌ فَلَا تَشْكُنِي إِلَى خَلْقِي، فَقَدْ أَصَابَنِي مِنْكَ مَصَائِبُ كَثِيرَةٌ وَ لَمْ أَشْكُكَ إِلَى مَلَائِكَتِي. يَا عَزِيرُ، اعْصِنِي بِقَدْرِ طَاعَتِكَ عَلَى عَذَابِي» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۴، ج. ۲، ۲۸۵/۶).

^۵ (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۴، ج. ۲، ۲۸۵/۶)

^۶ (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۴، ج. ۲، ۲۸۵/۶)

چنین کسی خدا را متهم کرده است. عرض کردم: دیگر چه کسی؟ فرمود: کسی که از خدا شکوه کند. عرض کردم: مگر کسی از خدا هم شکوه می‌کند؟ فرمود: آری؛ کسی که هرگاه گرفتار شود، بیش از حد گرفتاری خود شکایت کند. عرض کردم: دیگر چه کسی؟ فرمود: کسی که هرگاه نعمتی به او داده شود سپاسگزاری نکند و هرگاه گرفتار شود شکیب نورزد^۱. از این عبارت حضرت که فرمود اگر بیش از حد گرفتاری خود شکایت کند، خداوند را متهم کرده است، می‌توان فهمید اصل شکایت از نظر معصومین پذیرفته شده است، ولی از ادامه ی روایت می‌شود برداشت کرد که شکایت از گرفتاری اگر بیشتر از حدود و شرایط گرفتاری و مصیبت های آن باشد، مصداق شکایت بیش از حد و اتهام به پروردگار است.

بنابراین، شکایت به پیشگاه خدا بردن عملی بسیار خوب و نیک است، زیرا این خود گواهی روشن بر ایمان شخص و توحید به الوهیت و ربوبیت خدایی است؛ چنانکه امام علی علیه‌السلام در بیان علت شکایت به درگاه خدا به مسأله ربوبیت و پروردگاری خدا اشاره می‌کند و می‌فرماید: «هرگاه مسلمان در تنگنا و سختی افتد، هرگز نباید از پروردگار عزوجل خود شکایت کند، بلکه باید به درگاه پروردگار خویش، که زمام و تدبیر امور به دست اوست، شکایت برد^۲». از همین رو است که امام علی علیه‌السلام از شکایت به غیر خدا که خود فقیر است، منع می‌کند و به شکایت به خدای غنی حمید توجه می‌دهد^۳. چنانکه گفته شد، انسان باید از همه چیز به خدا پناه برد و این پناهجویی ممکن است به اشکال گوناگون حتی با شکایت به درگاه خدا باشد.

۳-۵- فرار از خدا به سمت خدا

در پایان به این نکته توجه داده می‌شود که شکایت از خدا کردن جایز نیست، ولی پناه‌بردن از خدا به خدا جایز و رواست؛ از همین رو است که امام سجاد (ع) می‌فرماید: «او از عذاب تو به درگاهت پناه آورده‌ام و از هر بلا و گرفتاری به تو پناهنده‌ام، پناه‌ده^۴». امام علی (ع) نیز در همین زمینه می‌فرماید: «پس ای بندگان خدا! از خدا بترسید و از خدا، به سوی خدا فرار کنید» (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق، ص. ۶۶)^۵. «فرار از خدا به سوی خدا» یعنی باید از خشم و غضب الهی به سوی رحمت او فرار کرد که این کار با فرارکردن از معصیت و نافرمانی او به سمت اطاعت و فرمان‌برداری او امکان‌پذیر است. این عبارت اشاره‌ای لطیف به توحید افعالی دارد. مشکلاتی که انسان با آن مواجه می‌شود، آثار اسبابی است که خدای متعال این آثار را برای آن اسباب وضع کرده است. پس انسان از آثار اسبابی که او قرار داده است، به خود او پناه می‌برد و همه این امور حتی قالب دعا و خواستن برای برطرف کردن آثار اسباب نیز از سوی خدا نشئت می‌گیرد؛ از این رو، برای حل این مشکلات راهی جز فرارکردن به سوی او و استعانت و کمک از او وجود ندارد. البته احتمال لطیف دیگری در معنای این جمله وجود دارد که «هر آنچه مربوط به مشیت و اراده خداوندی است و شما درباره آن در ابهام یا وحشت هستید، برای حل کردن و به دست آوردن تأمین درباره آن، به خداوند پناهنده شوید» (علامه جعفری، ۱۳۷۵، ص. ۹۵). در این صورت، وظیفه انسان در گرفتاری‌ها آن است که از جهل خود نسبت به علل

^۱ «مَنْ يَتَّهِمُ اللَّهَ، [قَالَ السَّائِلُ:] قُلْتُ: أَحَدٌ يَتَّهِمُ اللَّهَ؟ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: نَعَمْ، مَنْ اسْتَخَارَ اللَّهَ فَجَاءَتْهُ الْخَيْرَةُ بِمَا يَكْرَهُ فَيَسْخَطُ فَذَلِكَ يَتَّهِمُ اللَّهَ. قُلْتُ: وَمَنْ يَشْكُو اللَّهَ، قُلْتُ: وَأَحَدٌ يَشْكُوهُ؟ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: نَعَمْ، مَنْ إِذَا ابْتَلِيَ شَكَا بِأَكْثَرِ مِمَّا أَصَابَهُ. قُلْتُ: وَمَنْ؟ قَالَ: إِذَا أُعْطِيَ لَمْ يَشْكُرْ، وَإِذَا ابْتَلِيَ لَمْ يَصْبِرْ» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۴، ج. ۲۸۵۲/۶).

^۲ «إِذَا ضَاقَ الْمُسْلِمُ فَلَا يَشْكُونُ رَبَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، وَ لِيَشْكُ إِلَى رَبِّهِ الَّذِي بِيَدِهِ مَقَالِيدُ الْأُمُورِ وَ تَدْبِيرُهَا» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۴، ج. ۲۸۵۴/۶).

^۳ «اجْعَلْ شَكْوَاكَ إِلَى مَنْ يَقْدِرُ عَلَى غِنَاكَ» (شکایت خود را نزد کسی بر که بر برطرف کردن نیاز تو توانا باشد) (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۴، ج. ۲۸۵۴/۶).

^۴ «يا رب و اعوذ بك منك فاعذني و استجيريك من كل بلاء فأجبرني...» (جمعی از نویسندگان، بی‌تا، ج. ۴۲۵/۱).

^۵ «فَاتَّقُوا اللَّهَ عِبَادَ اللَّهِ وَ فِرُّوا إِلَى اللَّهِ مِنَ اللَّهِ»

وقوع حوادث ناگوار در زندگی‌اش به علم نامتناهی الهی پناهنده شود، تا کمی از آلام او تسکین یابد.

۳-۶- عرفای اسلامی و حق اعتراض

در سنت عرفان اسلامی، شخصیت‌هایی همچون جهم بن صفوان، حلاج، بایزید بسطامی و عین‌القضات همدانی، رویکردهای اعتراضی نسبت به خداوند را مطرح کرده‌اند. این رویکرد در آثار عطار نیشابوری به عنوان یکی از بزرگ‌ترین عارفان و شاعران اسلامی، به ویژه در کتاب مصیبت‌نامه، به اوج خود رسید. وی الهیات اعتراض را به شکلی نمادین و داستانی بیان می‌کند. منظور عطار از «زیر سؤال بردن بعضی از آموزه‌های دینی» نه تمسخر، بلکه مبارزه با شریعتی است که از روی عادت و بدون روح انجام می‌شود. عطار معتقد است باید همواره شریعت با روحی تازه به کار گرفته شود. عطار در دوران پرآشوب حمله مغول می‌زیست و تجربه‌ای عمیق از خسارات و رنج‌های اجتماعی داشت. این تجربیات در آثارش به ویژه در مصیبت‌نامه به شکل استعاری و عرفانی بازتاب یافته است که نمایشی از درد و رنج انسان است که شاید بتوان آن را نمونه‌ای از الهیات اعتراض تعبیر کرد.

مصیبت‌نامه روایت سیر عارفی است که شاهد رنج‌های گوناگون مردم است و سرانجام به اعتراض بر خداوند دست می‌یازد. متن پر است از حکایات اعتراض‌آمیز دیوانگانی که با خدا سخن می‌گویند، او را به سخره می‌گیرند و حتی از او شکایت می‌کنند. این بیماری‌ها، گرسنگی، فساد و بی‌عدالتی تعبیراتی نمادین از شر و رنج جهان هستند که انسان با آنها دست به مبارزه معنوی و اعتراض می‌زند.

در این سفر عرفانی، حکایت‌هایی از وضعیت اسف‌بار مردم نقل می‌شود که باعث اعتراض دیوانگان می‌شود. تفسیرهایی مختلف از کتاب مصیبت‌نامه عطار شده است: ۱- برخی معتقد هستند دیوانگی دیوانگان در مصیبت‌نامه حاصل عمق محبت و صمیمیت ارتباطی است که با خدا برقرار کرده‌اند. خدا آن‌قدر عاشق انسان هست که با اعتراضات و انتقادات انسان، عشق او به انسان خاموش نمی‌شود، بلکه این ناز و نیازهاست که رابطه عاشقانه آنها را تازه و آتشین نگه می‌دارد. ۲- برخی دیگر معتقد هستند منظور از هتاک و شورش دیوانگان عطار بر خداوند آن است که آنها موحدرترین بندگان خدا هستند. آنان تنها نقش عوامل و وسایط را در رسیدن خیر و شر به خود نادیده می‌گیرند و یک‌سره چشم به تأثیر کنش‌های الهی دوخته‌اند. آنها توحید افعالی را به کامل‌ترین شکل باور دارند و از این رو است که در هنگام رسیدن مصیبت فقط نقش خدا را می‌بینند (پورمحمدی، ۱۳۹۷، ج. ۲/۲۲۵). دیوانگان و مجانین در آثار عطار در واقع «عاشقان الهی» هستند که شریعت رسمی (ظاهری و عادت‌پذیری) را با شریعت روحانی (باطنی و تجدیدی) مقایسه می‌کنند و وقتی به خدا «سخن تند» می‌گویند، اعتراض آنها به شریعت بدون روح است، نه به خدا. برای مثال، وقتی عطار داستان دیوانه‌ای را بیان می‌کند که می‌گوید: «تو نیرومندی، پس چرا بندگان را ضعیف آفریدی؟ اگر شریعت الهی تقاضای عبادت دارد و انسان ضعیف آفریده شده، آیا منطقی است؟». این نه تمسخر، بلکه سؤال منطقی یک شخص روحانی است. دیوانه اعتراض می‌کند که شریعت رسمی (خارجی) که صرفاً به اعمال ظاهری توجه دارد، با شریعت باطنی و الهی‌ای که به روح و نیت نیاز دارد، متناقض است. او خواهان شریعتی است که با روح تازه اجرا شود.

عطار در مصیبت‌نامه انواعی مختلف از اعتراض را به تصویر می‌کشد (پورمحمدی، ۱۳۹۷، ج. ۲/۲۳۵-۲۳۶):

۱- حلال نکردن خدا: انکار بخشش خداوند برای اعمال او

داستان: شخصی خطاب به خدا گفت: «اگر کسی نداند که تو با من چه کرده‌ای، تو خودت می‌دانی. من تو را از آنچه با من کرده‌ای حلال نخواهم کرد».

۲- پس فرستادن هدیه‌های خدا: رد کردن نعمات الهی

داستان: دیوانه‌ای دستارش را به آسمان پرتاب می‌کند و می‌گوید: «این را نخواستم، بردار و بده به عمیدت که از من نزد تو

محبوب‌تر است».

۳- گله از خساست در توجه خدا: انتقاد از کیفیت مراقبت الهی

داستان: شخصی در راز و نیازش به خداوند می‌گوید: «اگر تو به جای من بودی لحظه‌ای تو را اندوهگین نمی‌گذاشتم و بسیار بهتر از این با تو رفتار می‌کردم. تو که بسیار بهتر از منی باید بهتر از با من رفتار کنی».

۴- گروگیری از خدا: مطالبه به‌زور حق خود از خداوند

داستان: دیوانه‌ای چیزی را از مسجد به گرو می‌برد تا اینکه کسی پیدا می‌شود و می‌گوید: «این چیست که در دست توست؟». آن شخص وقتی متوجه نیاز دیوانه می‌شود، نیاز او را برطرف می‌کند و تنش را می‌پوشاند. از آن پس، آن دیوانه راه می‌افتد و به همه می‌گوید: «این که در تن من است خدا به من داده است اما از راه گروگیری».

۵- تهدید خدا: تهدید به اقدامات انتقامی

داستان: دیوانه‌ای به مسجد می‌رود و خطاب به خدا می‌گوید: «اگر روزی نفرستی چوب برمی‌دارم و قندیل‌های مسجد را می‌شکنم و ناگهان غذا از طریقی به او می‌رسد». کسی به او می‌گوید: «از این همه جسارت نمی‌ترسی؟» دیوانه می‌گوید: «باید گاهی به خدا دندان‌نشان داد».

۶- به سخره گرفتن خدا: تمسخر برخی از آموزه‌های دینی

داستان: دیوانه‌ای جزئیات حیات پس از مرگ را به سخره می‌گیرد که ای خدا تو مگر خرده‌فروشی که ترازو داری؟ چرا می‌خواهی اعمال بندگان را وزن کنی؟

محیی‌الدین ابن عربی از عرفای شهیر اسلامی در *فصوص‌الحکم* (ابن عربی، ۱۳۸۷، صص. ۳۰۴-۳۰۶)، با صحنه‌نهادن بر حق انسان در شکایت به خداوند، تمایزی مهم میان صبر و شکایت قائل می‌شود. از نظر او، صبر عبارت است از خودداری از شکایت به غیر خدا، نه شکایت به خدا. او معتقد است شکایت به خداوند نه فقط با صبر منافات ندارد، بلکه نوعی ادب عبودیت محسوب می‌شود. او اتفاقاً عمل حضرت ایوب (ع) در شکایت به خداوند را عین صبر می‌داند، زیرا تعریف صبر را نگهداشت نفس از شکایت پیش غیر خدا تعبیر می‌کند. جامی نیز در شرح این قسمت و تثبیت شکایت ایوب (ع) معتقد است اتفاقاً از ادب بندگی به دور است که هنگام دشواری و سختی انسان شکایت به دوست نبرد، زیرا در این مقام دم از قوت و صبر زدن خلاف حالت انکسار و فقر عبد در برابر مولا است: «از دوست به غیر دوست نالیدن ناصبور است، و از دوست هم به دوست نالیدن صبور است. آن که به غیر دوست می‌نالد جز دوست می‌بیند، و آن که هم به دوست نالد جز دوست نمی‌بیند. و حق تعالی از ایوب علیه السلام خبر نداد که از ما بنالید؛ لیکن خبر داد که به ما نالید. و گفت: «نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسْنِي الضُّرُّ» (جامی، ۱۳۷۰، ص. ۲۴۶).

ابوطالب مکی مفهوم «التظلم علی الرب» (شکایت به خداوند) را مطرح کرد که بر اساس آن، کسانی که با خدا رابطه‌ای نزدیک دارند، راحت‌تر از او شکوه می‌کنند، در حالی که دیگران این کار را گناه می‌دانند. «بنا بر اعتقاد «التظلم علی الرب» اگر رابطه انسان با خدا نزدیک شود، کار او به شکوه و عتاب می‌گردد. آنها که خدا را خوب می‌شناسند، راحت‌تر از او شکوه می‌کنند؛ حال آنکه دیگران این کار را گناه می‌دانند» (پورمحمدی، ۱۳۹۷، ج. ۲/۲۳۴).

۴- کاربردهای عملی الهیات اعتراض برای بیماران

۴-۱- تسکین اضطراب معنوی

بیماری به ویژه برای شخص بیمار و نزدیکان توأم با پرسش‌ها، نشخوارهای ذهنی و دغدغه‌هایی فراوان است که اضطراب،

نگرانی و استرس ایجاد می‌کنند. در برخی از موارد، پرسش‌ها و شکاکیتی که برای بیمار یا اطرافیان او دربارهٔ نسبت بیماری با خداوند تولید می‌شود، طاقت‌فرسا و غیرقابل تحمل است؛ از این رو، مراقبت معنوی که وظیفهٔ خود را تسکین معنوی بیمار در روابط چهارگانهٔ خود می‌داند، موظف است راهکارهایی ارائه کند. از جملهٔ مسائلی که در دوران بیماری مطرح می‌شوند آنکه چرا خداوند این بیماری را برای من و در جواب کدام عملم قرار داده است و چراهای دیگری که به امکان اعتراض و حدود آن به خداوند در رابطه با آنها ختم می‌شوند. الهیات اعتراض با پیشینه و نکاتی که بیان شد، به بیماران اجازه می‌دهد تا بدون احساس گناه، ترس‌ها و نگرانی‌های خود را با خداوند در میان بگذارند. این رویکرد اضطراب معنوی را کاهش می‌دهد و احساس نزدیکی به خداوند را تقویت می‌کند.

۲-۴- بازسازی رابطه با خداوند

بیماری معمولاً رابطهٔ انسان با خداوند را تحت تأثیر قرار می‌دهد. چه بسیار افرادی که در اثر بیماری‌های صعب‌العلاج در روابطشان با خالق نیز دچار سردرگمی و در برخی از موارد دچار انقطاع شده‌اند و هیچ‌گونه ارتباطی با او ندارند. الهیات اعتراض راهی برای بازسازی این رابطه بر اساس صداقت و شفافیت است. مراقب معنوی می‌تواند ضمن دادن اطمینان خاطر به بیمار در زمینهٔ بیان اعتراضات خود به خداوند، او را به ارتباط معنوی و عاطفی هدایت کند و صمیمیت خدشه‌دار شده را برگرداند.

۳-۴- تقویت امید فعال

برخلاف امید منفعل که صرفاً منتظر معجزه است، الهیات اعتراض امید فعال را تقویت می‌کند. این رویکرد، از طریق احیای رابطهٔ عاطفی با خداوند، بیمار را به سمتی هدایت می‌کند که شامل مطالبه از خداوند، تلاش برای درمان و پذیرش هم‌زمان مقدرات الهی در اتفاقات بعدی است.

۴-۵- کاهش احساس انزوا

بیماران معمولاً احساس می‌کنند خداوند آنها را ترک کرده است. خداوندی که تا چندی پیش هوای او را در زندگی داشت و توجهش به خواسته‌های او بود، اکنون در زمان دشوار بیماری و نیاز مفرط او به پاسخ‌گویی خدا، ناگهان پنهان شده است و پاسخی به بیمار و شرایطش نمی‌دهد. در این شرایط، بیمار به شدت احساس تنهایی و انزوا می‌کند. الهیات اعتراض با تبیین در کنار خداوند بودن و اینکه او شنوای همهٔ خواسته‌ها و حتی شکایت‌های بیمار است و پاسخ می‌دهد، در مسیر کاهش این احساس رنج‌آور کمک می‌کند.

۵- راهکارهای عملی اجرای الهیات اعتراض برای بیماران

۱-۵- آموزش به خانواده‌ها

خانواده‌های بیماران در وهلهٔ اول باید آموزش ببینند که امکان مشروع شکایت از شرایط بیمارشان و حواشی آن به خداوند وجود دارد. همچنین، یاد بگیرند در صورت شکایت عزیزشان به خداوند، این امر نشانهٔ کمبود ایمان نیست، بلکه نشانهٔ فعال‌بودن احساسات او و مهم‌بودن خداوند و رابطهٔ بیمار با خالق است و این امر کاملاً حق مشروع او است.

۲-۵- مشاورهٔ معنوی

مشاوران معنوی باید با اصول الهیات اعتراض آشنا باشند تا بتوانند بیماران را در این مسیر راهنمایی کنند؛ حداقل فضایی که

می‌توان توسط مشاور ایجاد کرد که در آن بیمار هیچ احساس بدی برای گله از خداوند نداشته باشد.

۳-۵- تهیه دعاها و اختصاصی

تهیه مجموعه‌ای از دعاها و اذکار مخصوص بیماران که شامل عناصر شکایت مشروع به خداوند باشد. همچنین، انتقال الزامات این نوع شکوائیه به بیمار به گونه‌ای که خود بتواند با بیان ساده و از دریچه تجربه زیسته خود با پروردگار سخن بگوید.

۴-۵- تشکیل گروه‌های حمایتی

تشکیل گروه‌های حمایتی که در آنها بیماران بتوانند تجربیات شکایت و اعتراض قدسی خود را با یکدیگر به اشتراک بگذارند. گروه درمانی با محوریت این رویکرد بسیار کمک‌کننده است.

۶- مداخلات مراقبان معنوی مبتنی بر الهیات اعتراض

مشاوران معنوی با آموزش‌های ویژه در حوزه الهیات اعتراض، می‌توانند خدماتی مؤثرتر ارائه دهند. این آموزش‌ها و مداخلات عبارت‌اند از:

- ایجاد فضای امن برای شکایت و اعتراض توسط بیمار و اطرافیان
- استفاده از متون مقدس اعتراضی مانند داستان حضرت ایوب (ع)
- تسهیل گفت‌وگوی صادقانه با خداوند بدون احساس گناه
- تغییر نگرش نسبت به رنج: باید از مقدس جلوه‌دادن رنج اجتناب کرد. این امر به ویژه در موارد پریشانی روانی، خطری بزرگ است. هیچ کس نباید تشویق شود که احساس کند رنج روانی او از جانب خداست، یا اینکه درمان آن رد هدیه‌ای از جانب خداست. خدا با رنج ستایش نمی‌شود. هیچ کدام از انبیا و اوصیای الهی رنج را هدیه‌ای از خداوند تلقی نکردند؛ از همین رو است که در برطرف کردن آن هم به اسباب طبیعی همچون دارو و درمان پزشکی تمسک می‌جستند و هم از ابزار دعا برای برطرف کردن آن مدد می‌جستند.
- آموزش تمایز میان شکایت مجاز و غیرمجاز
- استفاده از قرآن، احادیث و دعاها و شکایت‌آمیز در بستر درمانی مطالعات فرهنگی

۷- نقد و ارزیابی الهیات اعتراض

در نهایت، مهم‌ترین نقاط ضعف و قوت این رویکرد در الهیات معاصر را بررسی می‌کنیم.

۷-۱- نقاط قوت

در این نگرش، تمرکز بر رویکرد عملگرایانه و قربانی‌محور است؛ به این معنا که برای برطرف کردن آلام رنج‌دیدگان، هدف‌گذاری عملی انجام می‌دهد و نه آنکه صرفاً در فضای نظری و فکری به ایده‌ای دست یابد که قدرت تطبیق با شرایط بحرانی آسیب‌دیدگان از انواع شر را نداشته باشد؛ از همین رو است که بر گفت‌وگویی قربانی‌محور متمرکز است. به تعبیر دیگر، توجه و تمرکز بیشتری به رنج واقعی انسان‌ها و تجربه زیسته انسان‌های رنج‌دیده دارد. از دیگر امتیازات این رویکرد فروتنی معرفتی و پذیرش محدودیت‌های دانش انسانی به ویژه در مواجهه با مسأله شر است. این الهیات مبتنی بر محدودیت انسان در فهم بسیاری از علل و عوامل وقوع مسائل رنج‌آور برای انسان است و شاید از همین

دریچه است که بر اهمیت حفظ رابطه عاشقانه و گفت‌وگو میان انسان و خدا تأکید دارد. این الهیات باعث ایجاد فضای مناسب برای شکایت صادقانه، شکایت تعالی‌دهنده و ابراز درد در متن دین می‌شود؛ از همین رو، تأثیر روانی مثبت و آرامش‌بخشی برای رنج‌دیدگان فراهم می‌کند. الهیات اعتراض رویکردی متفاوت به مدیریت درد ارائه می‌دهد؛ به جای پذیرش صرف درد و رنج به عنوان مشیت الهی، بیماران را تشویق می‌کند تا درد و رنج خود را بیان کنند؛ از همین رو، امکان مطالبه تسکین آن را از خداوند فراهم می‌کند. همچنین، به این واسطه، درمان دارویی را با دعای اعتراضی ترکیب می‌کند. در مراقبت‌های پایان حیات، این رویکرد به بیماران کمک می‌کند تا بدون احساس گناه، از مراقبت‌های تسکینی استفاده کنند و هم‌زمان رابطه معنوی خود را حفظ کنند.

۷-۲- نقاط ضعف و انتقادات

یکی از نقاط ضعف این نگرش به ویژه در عمده الهیات یهودی و مسیحیت، ابهام در نتیجه به معنای عدم تضمین پاسخ مثبت از سوی خداوند است؛ زیرا این الهیات عمدتاً درباره فرجام اعتراض سکوت می‌کند و فرجامی خوش برای مصیبت‌های بزرگ همچون هولوکاست ارائه نمی‌دهد. برخی از متألهان همچون جان هیک نقد می‌کنند الهیات اعتراض نگاه بسیار محدود به زندگی دارد و امیدواران به آخرت را مهجور می‌شمارد و امکان نیک‌فرجامی را در دنیا کم‌رنگ می‌کند. از دیگر نقاط ضعف این نوع الهیات تعارض با آموزه‌های سنتی درباره رضا و تسلیم و عدالت خداوند است که می‌تواند پذیرش این الهیات را در برخی از جوامع سخت کند. برخی از نقدها نیز ناظر به امکان آسیب‌های معرفتی و تضعیف ایمان با ورود اعتراض صریح به بحث خداشناسی است، زیرا امکان کج‌فهمی از این نگرش بسیار زیاد است؛ از این رو، از محدودیت فرهنگی و عدم تطبیق با همه فرهنگ‌های دینی برخوردار است.

۸- نتیجه

الهیات اعتراض رویکردی نوین و قابل تأمل در مواجهه با مسئله شر و رنج انسان ارائه می‌دهد. این جریان که در تجربه تلخ هولوکاست ریشه دارد، امکان ایجاد گفت‌وگویی صادقانه‌تر با خداوند را فراهم می‌آورد و به رنج‌دیدگان به ویژه بیماران صعب‌العلاج، امیدی فعال برای تغییر اوضاع می‌دهد. در سنت اسلامی، مفهوم شکایت به خداوند (در تمایز شکایت از خداوند) سابقه‌ای طولانی در قرآن، احادیث و دعا‌های معصومین دارد. همچنین، در آثار بزرگانی همچون عطار نیشابوری و ابن عربی، نیز تأییداتی بر این رویکرد وجود دارد. این نوع نگرش می‌تواند پلی میان سنت و نیازهای معاصر بیماران باشد و راه‌حلی مناسب برای مواجهه با چالش‌های روانی-معنوی بیماران ارائه دهد.

با این حال، پذیرش الهیات اعتراض نیازمند بازنگری گسترده در مفاهیم کلاسیک الهیات است، ولی می‌تواند به غنای فکری و تجربی دین در مواجهه با چالش‌های معاصر بینجامد. کاربرد الهیات اعتراض در مراقبت از بیماران نیازمند دقت و احتیاط فراوان است تا از سوءتفاهم‌های احتمالی جلوگیری شود. هدف نهایی در مراقبت معنوی تسکین رنج بیمار، تقویت ایمان او و بازسازی رابطه سالم با خداوند است؛ به گونه‌ای که در آن صداقت، امید و تسلیم هم‌زمان وجود داشته باشند.

منابع

- قرآن کریم.
کتاب مقدس.
مفاتیح الجنان.
ابن عربی، محمد بن علی (۱۳۸۷). متن و ترجمه فصوص الحکم. مولی.
پورمحمدی، نعیمه (۱۳۹۷). درباره شر (جلدهای ۱ و ۲). مؤسسه فرهنگی طه.
جامی، عبد الرحمن بن احمد (۱۳۷۰). نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص (نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص). وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
جمعی از نویسندگان (بی تا). دانشنامه امام سجاد علیه السلام (ج. ۱). پایگاه تخصصی عاشورا.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن (صفوان عدنان داودی، محقق). دارالعلم الدار الشامیه.
شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق). نهج البلاغه (صالح صبحی، محقق؛ خطبه ۲۴). هجرت.
صحیفه کامله سجادیه (۱۳۸۲). (حسین انصاریان، مترجم). پیام آزادی.
طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴). تفسیر المیزان فی تفسیر القرآن (سید محمد باقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
علامه جعفری، محمد تقی (۱۳۷۶). ترجمه و تفسیر نهج البلاغه (ج. ۵). دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن (ج. ۴). دار الکتب الإسلامیه.
کبیر مدنی شیرازی، سید علی خان بن احمد (۱۴۰۹ق). ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین (ج. ۳؛ محسن حسینی امینی، محقق/مصحح). دفتر انتشارات اسلامی.
محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۴). میزان الحکمه (ج. ۶). دارالحدیث.
فصیحی رامندی، میثم (۱۳۹۶). تحلیل و نقد تئودیه اعتراض در پاسخ به مسأله شر [پایان نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده]. دانشگاه ادیان و مذاهب.

References

The Holy Quran.

Mafatih al-Jinan.

Bible.

Brumbach, J. (2023). *Theological protest in Midrash Tehillim*. [PhD dissertation].

Brumbach, J. (2025). Theological Protest in Midrash Tehillim. *Review of Rabbinic Judaism*, 28(1), 33-51. <https://ixtheo.de/Record/1922897779>

Blumenthal, D. R. (1993). *Facing the abusing God: A theology of protest*. Westminster/John Knox Press.

Boyarin, D. (2004). *Border lines: The partition of Judaeo-Christianity*. University of Pennsylvania Press.

Brueggemann, W. (1995). The costly loss of lament. In P. D. Miller (Ed.), *The psalms and the life of faith* (pp. 98-111). Fortress Press.

Epstein, I. (Ed.). (1935). *The Babylonian Talmud: Seder Nezikin* (Vols. 1-4, H. Freedman, S. Daiches, & J. Shachter, Trans.). Soncino Press.

Faṣīḥī Rāmandī, M. (2017). *Analysis and critique of the protest theodicy in response to the problem of evil* [Unpublished master's thesis]. University of Religions and Denominations. [In Persian]

- Group of Authors. (n.d.). *Encyclopedia of Imam Sajjad (Peace Be Upon Him)* (Vol. 1). Specialized Ashura Website. [In Persian]
- Ibn al-‘Arabī, M. b. A. (2008). *Fuṣūṣ al-Ḥikam: Text and translation*. Mawlā. [In Persian]
- Jafari, M. T. (1997). *Translation and commentary on Nahj al-Balaghah* (Vol. 5; 7th ed.). Islamic Culture Publishing Office. [In Persian]
- Jāmī, A. R. b. A. (1991). *Naqd al-Nuṣūṣ fī Sharḥ Naqsh al-Fuṣūṣ*. Ministry of Culture and Higher Education, Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Kabīr Madanī Shīrāzī, S. A. Kh. B. A. (1989). *Riyāḍ al-Sālikīn fī Sharḥ Ṣaḥīfat Sayyid al-Sājīdīn* (Vol. 3; M. Ḥusaynī Amīnī, Ed.). Islamic Publications Office. [In Persian]
- Laytner, A. (1990). *Arguing with God: A Jewish tradition*. Jason Aronson.
- Levenson, J. D. (1994). *Creation and the persistence of evil: The Jewish drama of divine omnipotence*. Princeton University Press.
- London, D. (June 2016). Judging God: Learning from the Jewish tradition of protest against God. *Journal of Comparative Theology*, 6(1). <https://B2n.ir/xk9234>
- Middleton, J. R. (2016). God's loyal opposition: Psalmic and prophetic protest as a paradigm for faithfulness in the Hebrew Bible. *Canadian-American Theological Review*, 5(1). <https://B2n.ir/rr7076>
- Muḥammadī Rī Shahrī, M. (2005). *Mīzān al-Ḥikmah* (Vol. 6). Dār al-Ḥadīth. [In Persian]
- Neusner, J. (Trans.). (1985). *Genesis Rabbah: The Judaic commentary to the book of Genesis: A new American translation* (Vols. 1–3). Scholars Press.
- Pūr Muḥammadī, N. (2018). *About evil* (Vols. 1–2). Taha Cultural Institute. [In Persian]
- Qarashī, S. A. A. (1992). *Qāmūs al-Qur’ān* (Vol. 4). Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [In Persian]
- Rāghib al-Iṣfahānī, H. b. M. (1992). *Al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur’ān* (S. A. Dāwūdī, Ed.). Dār al-‘Ilm, al-Dār al-Shāmīyah. [In Persian]
- Sahifah al-Sajjadiyyah al-Kamilah* (2003). (H. Ansarian, Trans.). Payam-e Azadi. [In Persian]
- Segal, J. M. (2007). *Joseph's bones: Understanding the struggle between God and mankind in the Bible*. Riverhead Books.
- Sharīf al-Raḍī, M. b. H. (1994). *Nahj al-Balāghah* (S. Ṣubḥī, Ed.; Sermon 24; 1st ed.). Hijrat. [In Persian]
- Ṭabāṭabā’ī, S. M. H. (1995). *Al-Mīzān: An exegesis of the Qur'an* (Vols. 1–20; S. M. B. Mousavī Hamadānī, Trans.). Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Persian]
- Ṭabāṭabā’ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1998). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān* (Vols. 1–20). Islamic Publications Office. [In Persian]
- Weiss, D. (November 2015). The sin of protesting God in Rabbinic and Patristic literature. *AJS Review*, 39(2). <https://doi.org/10.1017/S0364009415000094>
- Weiss, D. (2017). *Pious irreverence: Confronting God in Rabbinic Judaism*. University of Pennsylvania Press.